

Найбільший в Україні Ольшанський цементний завод, НВК «Машпроект», суднобудівний завод 61 комунара, Чорноморський суднобудівний завод.

Але незважаючи на усі успіхи у розвитку промисловості цього регіону, планова модель економіки ввійшла у стан кризи що спричинило падіння промислових можливостей. У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. промисловість Миколаївщини зіткнулася з низкою проблем, таких як недостатнє фінансування, застаріле обладнання та низька ефективність виробництва, що вилилось у глибоку та системну кризу.

Загалом промисловість Миколаївщини у період з 1944 по 1991 роки відіграла важливу роль в економіці УРСР, забезпечуючи значну частку виробництва хімічної, металургійної та військової галузей промисловості на державному рівні.

Сьогодні, вивчення цього питання є не аби як актуальним. Військові дії Росії проти України катастрофічним чином вплинули на розвиток промисловості в цьому регіоні. Порушені логістичні зв'язки, зруйновані потужності для нормального функціонування підприємств, відтік живої робочої сили із-за ведення бойових дій, проблеми з якими стикається промисловість зараз, існували і після завершення бойових дій періоду Другої світової війни. Досвід який набули минулі покоління у боротьбі з цими проблемами стане вагомим і цінним для подолання наслідків війни та подальшого розвитку регіону.

Література

1. Усиков О. О. Розвиток промисловості Миколаївщини в 1944–1991 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Миколаїв : Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, 2018. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Usykov_Oleksandr/Rozvytok_promyslovosti_Mykolaivschiyny_v_19441991_rr/ (дата зверення : 13.11.2023).

РОЛЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ГЛУХОВА В ЕКОНОМІЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ МІСТА

Віталій Гриценко

Науковий керівник:

Андрій Гриценко

Життя та діяльність євреїв на території Глухівщини привертає увагу дослідників. Зокрема, у Глухові існує найстаріше єврейське кладовище на Сумщині, якому може бути близько трьох століть [17, с. 203; 24, с. 296]. Про історію єврейства в краї розповідає музей історії євреїв Глухівщини, заснований в березні 2015 року [13; 14].

Залишається актуальним питання дослідження часу появи євреїв на території міста Глухова та околиць. Євреї сформували громади в Галичині, на Поділлі та Волині в XV-XVI ст. Велике князівство Литовське також зумовило освоєння євреями території, включаючи Глухівський район [11, с. 28].

В 1503 р. землі Чернігово-Сіверщини перейшли під владу Московії. Литовські війська намагалися повернути їх, але ситуація не змінилася значно. Заборона євреям проживати в Чернігівському воєводстві встановлена у 1623 р. Проте вони продовжували оселятися й надалі на околицях Глухова [11, с. 28; 17, с. 203-204].

У середині XVII ст., під час Української козацької держави, частина євреїв записалася до козацьких полків і отримала право торговельної діяльності в Україні. Однак у XVIII ст. московська влада намагалася обмежити їхню торгівлю. Несприятливі умови не завадили євреям оселятися на Глухівщині, де їхні економічні успіхи в торгівлі часто спричиняли конфлікти з місцевими торговцями [11, с. 46; 17, с. 204].

Таким чином, формування єврейської громади у м. Глухові мало глибокі історичні корені, пов'язані із заселенням території юдейським населенням з різних регіонів. Їх роль в економічному й культурному розвитку міста визначалася їхнім торговельним впливом та економічними успіхами, що викликали конфлікти з іншими місцевими торговцями [16, с. 540].

Указом російської імператриці Катерини I від 26 квітня 1727 р. розпочато активне виселення євреїв з України [9, с. 123]. Згідно з цим указом, виняток робився для тих, хто мав борги перед християнами. Гетьман Глухівського періоду Гетьманщини Д. Апостол у 1728 р. наказав віддати паспорт єврею, який їхав стягнути борги в Москву [11, с. 49; 17, с. 204].

У квітні 1728 р. гетьман Д. Апостол звернувся до імператора Петра II із проханням допустити євреїв до торгівлі на ярмарках. Влада задовольнила це клопотання, але з обмеженнями – дозволили тимчасові приїзди євреїв на ярмарок з правом оптової торгівлі, але зобов'язали їх купувати місцеві товари [11, с. 49].

Поступово тимчасові приїзди євреїв перетворилися на постійне перебування. У 1730 р. імператриця Анна Іоанівна вказала, що греки, турки та євреї активно торгують на території Гетьманщини [11, с. 49]. У 1731 р. гетьман Д. Апостол вимагав виселення євреїв, але це не вдалося здійснити [17, с. 204-205]. У 1734 р. приїжджі купці-євреї отримали право роздрібної торгівлі на ярмарках, але влада нагадувала про заборону постійного проживання євреїв в Гетьманщині [11, с. 49].

Згідно з переписом євреїв 1736 р., в Глухівській сотні проживало 4 єврейські родини і 3 євреї-одинаки (всього 12 чоловіків та 7 жінок) [17, с. 205]. У грудні 1742 р. указом імператриці Єлизавети Петрівни було вирішено вислати всіх євреїв за межі Російської імперії, заборонивши їм повертатися [17, с. 206; 22, с. 727-728]. Зазначалося, що євреї продовжують проживати, займаючись торгівлею та утриманням корчмів та шинків [22, с. 727-728]. Однак цей указ не був повністю виконаний через опір євреїв, поміщиків та державного апарату [17, с. 205; 19].

У 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, багато євреїв з білоруських земель приєдналися до Російської імперії. Ці євреї могли проживати в місцевостях, приєднаних до Росії, і більшість їхніх міграцій спрямовувалася до Чернігівської губернії [16, с. 541].

У 1794 р., за дозволом проживання в Чернігівській губернії, євреї стали поселятися в Глухові. Однак їм слід було приписатися до міщанської або купецької громади та проживати виключно в містах [10, с. 167-168; 17, с. 206]. З початку їхнього законного проживання в Чернігівській губернії, євреї швидко почали селитися в Глухові. Громада розвивалася завдяки переселенцям з різних

регіонів, таких як білоруські євреї з Вітебської і Мінської губерній, а також євреї з інших областей, включаючи Віленську губернію [8, арк. 659–663].

Достеменно відомо, що станом на 1800 р. вже існувала єврейська громада у Глухові з кагалом на чолі, виборцями якого були найважливіші члени громади, і їхній лідер Калман Аронович [2, арк. 196–198].

У глухівських євреїв до початку XIX століття не було прізвищ, ідентифікація проводилася за іменем та по батькові, де до імені долучалося слово «бен» (син) або «бат» (дочка). Однак у 1802 р. Урядовий Сенат видав указ, який зобов'язував євреїв мати відоме спадкове прізвище чи прізвище, збережене в усіх актах і записах без змін. Це положення було затверджене імператором Олександром I в 1804 р., і почався процес присвоєння прізвищ також і євреям [17, с. 206–207].

У Глухові присвоєння прізвищ проходило відносно швидко. Вже у 1806 р., всього за рік після затвердження положення, глухівські євреї вже згадувалися з прізвищами в документах місцевого магістрату. З початку 1807 р. усі глухівські євреї мали власні прізвища [2, арк. 196–198]. Кагаль, що представляв інтереси громади, включав в себе шанованих євреїв, які обиралися для представництва громади в різних зовнішніх зв'язках [17, с. 207].

Умови для глухівських євреїв були складними, і вони зазначаються подвоєними податками, заборонаю селитися в сільських місцевостях і обмеженнями в багатьох сферах діяльності. Утім, вони поступово почали брати в свої руки торгівлю та багато ремесел. У 1825 р. багато міщан-євреїв уже тримали різні крамниці в Глухові, торгуючи різними товарами [3, арк. 17, 20, 22].

З початку 1827 р. глухівські євреї активно включилися в купецьку діяльність. Арій Моїсеев Єсманський вважається першим купцем 3-ї гільдії серед євреїв, який в 1827 р. займався "хлібною покупкою". У 1838 р. ще два євреї, Єсель Вадієв Янпольський та Євзеров Ільїн Добрушський, також стали купцями 3-ї гільдії в Глухові. У подальших роках кількість купців-євреїв зростала, і вони займалися різними видами бізнесу, включаючи підряди, торгівлю, утримання заїжджих дворів, винокурень та інше [6, арк. 41–44].

Міщани-євреї також обіймали громадські посади, займалися вчителюванням єврейських дітей, утримували шинки, дріб'язкові лавочки і займалися ремеслами, які не вимагали великої фізичної сили. Вони були шевцями, кравцями, майстрами золота і срібла, годинниками. Більшість міщан-євреїв жили в складних економічних умовах, але, незважаючи на це, вони дотримувалися своїх релігійних обрядів і традицій [4, арк. 28–29].

До 1858 р. у Глухові існували дві єврейські молитовні школи, і євреї продовжували дотримуватися своїх обрядів і свят. За цей період чисельність єврейського населення в місті становила приблизно чверть від усього населення, а в 1860 р. складало понад 2 600 осіб [17, с. 207; 18, с. 5–7].

Наприкінці 1850-х років та на початку 1860-х років життя глухівських євреїв почало змінюватися. Загальнодержавна політика стала менш утискальною, а для євреїв було введено нові можливості, такі як право селитися в селах навколо міста і управління різними підприємствами. Євреї масово розселялися в Глухівському повіті, орендували та управляли майном поміщиків, сприяючи їхньому економічному розвитку. Чимало євреїв утримувалися при своїх одновірцях як майстри, підмайстер'я або прислуга. Інші займалися різними видами бізнесу, такими як управління шинками, невеличкими крамницями, робота прикажчиками

і лимарями на поштових станціях, а також торгівля худобою, кравецтво або навчання єврейських дітей [5, арк. 1–92].

Наприкінці 1880-х років у Глухівському повіті проживало більше 300 єврейських сімей/ Згідно з «Тимчасовими правилами» 1882 року було припинено вчинення євреями купчих кріпостей і заставних, засвідчення орендних договорів на нерухоме майно за межами міст і містечок, а також довіреностей на управління цим майном. Ці правила обмежили їхню можливість селитися в сільській місцевості, що призвело знову до їхнього переселення в міста [17, с. 208].

Становище бідних євреїв з позбавленням кріпосного права реформою 1861 р. погіршилося, оскільки частина селян стала конкурентами в ремеслах і торгівлі. Але багаті євреї, які накопичили початковий капітал до реформи, вклали кошти в банківську сферу, оптову торгівлю і промисловість [17, с. 208].

У другій половині ХІХ століття Глухів був великим центром хлібної торгівлі, але після будівництва залізниць, обійшовших місто, торгівля занепала. Багато купецьких фірм закрилися, і на їхнє місце прийшли євреї, створюючи нові торговельні підприємства [18, с. 71–73].

У цей період громадське життя євреїв також активно розвивалося. Після реформи міського самоврядування 1870 р. євреї отримали право бути виборцями і обраними до міської думи, а також брати участь у присяжних засіданнях. Культурне і релігійне життя поступово піднімалося, а в місті було побудовано нову синагогу [19; 20].

На початку 1870-х років у Глухові жив видатний єврейський письменник і педагог Лазар Цвейфель, а в середині 1880-х років – публіцист та купець Саул Гурвич відомий як Шай Іш-Гурвич [18, с. 288]. У 1867–1870 роках була побудована білокам'яна синагога, а також функціонували дві молитовні школи з вченими рабинами та громадськими посадовцями [23, с. 17].

У 1872 р. глухівський рабин Глейзер намагався відкрити школу російської грамотності для єврейських хлопчиків, а в 1874 р. коли в Глухові вже функціонували жіночі та чоловічі гімназії та було відкрито учительський інститут [12, с. 159; 15, с. 15], спільно з Л. Цвейфелем він провів спробу відкрити приватний єврейський пансіон для хлопчиків, але це не вдалося [18, с. 44]. До 1883 р. у Глухові було чотири хедера, де навчалось 28 учнів, і одна талмуд-тора з 20 учнями. Крім того, єврейські хлопчики і дівчатка навчалися в чоловічих і жіночих 4-класних прогімназіях, що пізніше стали 7-класними гімназіями. Ми згодні з думкою дослідниці В. Назарової [17], що до 1880-х років практично всі євреї купецького середовища і багатші міщани у Глухові володіли російською мовою, але їдиш залишався основною розмовною мовою, а іврит – мовою богослужінь та релігійних текстів [6, арк. 1].

У 1880-х роках у єврейській молоді Глухова відзначився відхід від ортодоксальності. Багато євреїв отримували вищу освіту та спеціальності, що виходили за межі єврейської "смуги осілості". Молодь відступала від багатьох єврейських обрядів і заборон. Це свідчило про поступовий занепад єврейства в нашому краї. У 1882 р. у Глухові відбулися благодійні вистави, які спричинили "яблуко розбрату" між традиційно налаштованими євреями та молоддю, яка сміливо виходила за межі стереотипів і викликала конфлікти в синагозі. Це призвело до переслідувань молоді та погіршення відносин між євреями та іншим населенням міста [17, с. 208-209].

За даними перепису 1897 р., населення Глухова складало 3 853 особи, що становило 26% від загального числа жителів міста (14 828 осіб) [21]. Тобто частка євреїв у місті зросла на 1 відсоток.

На початку ХХ століття події почали розгортатися з великою швидкістю. Російсько-японська війна 1904 р. забрала життя 18 воїнів-євреїв з Глухова. Перша російська революція 1905–1907 років також вплинула на єврейське населення. Глухівські євреї брали участь у різних аспектах життя, від торгівлі і ремесел до участі в благодійних заходах і культурних подіях [18, с. 281].

У 1905 р. після жовтневого маніфесту в Росії, обіцяючого новий державний устрій, у Глухові відбулася єврейська самооборона під час хвилі погромів. Єврейське населення взялося захищати себе від можливого погрому, озброюючись і створивши молодіжні патрулі. Ініціаторами самооборони були видатні особистості, такі як Бенціон Ізраель Чорноморський та Авраам Йосипович Кауфман [18, с. 289]. Так, у 1905 р. у Глухові виникли труднощі при формуванні єврейської бібліотеки через випадковість у виборі книг. Однак зусиллями С. Персова було виписано понад 50 видань єврейською та російською мовами. Також активна група реформувала талмуд-тору та організувала читання єврейської історії [17, с. 209].

Також у 1912 р. у Глухові з'явилися єврейські громадські установи та невелика бібліотека, що стали центрами культурного та громадського життя єврейської громади [18, с. 282]. Глухівські євреї активно взяли участь у міському культурному та громадському житті, здобуваючи освіту та займаючись різними галузями діяльності [17, с. 209-210].

До 1914 р. дві третини торговельно-промислових підприємств у Глухові були власністю євреїв. Їхній внесок охоплював різні галузі, від аптек до фотоательє [18, с. 358]. У цей період ізраїльська громада становила майже 30% населення міста. З початком Першої світової війни збільшилося число єврейських біженців, які втекли від військового призову та наслідків війни [17, с. 210].

Лютнева революція сильно вплинула на єврейське населення Глухова. У 1917 р. євреї були обрані до складу міської думи, але після жовтневого перевороту встановилася радянська влада на початку січня 1918 р. [17, с. 210]. Проте, 19 лютого, Батуринський полк та частина населення повстали проти влади червоних. Повстання спричинилося невдоволенням терором та безладом, який вони внесли.

Захоплені гаслом "Бий жидів і буржуазію", повстанці атакували Глухів. Протягом трьох днів розпочалася жорстока різанина, під час якої селяни розстрілювали та грабували єврейське населення, невіддільно від їхнього соціального статусу. Це призвело до смерті 103 людей, включаючи дітей та гімназистів-євреїв, яких практично повністю винищили. Селяни вчиняли звірство, змушуючи молодих дівчат грати на піаніно перед вбивством родини та відрубанням рук. Відразу ж після того, як лікар врятував пораненого єврея, більшовики відрубали йому голову [1, арк. 23].

Ця трагедія показала жахливі наслідки антисемітизму та кривавого конфлікту, який спалахнув у Глухові під час громадянської війни. Тепер жертвам погрому відкрито пам'ятник на єврейському кладовищі Глухова.

Після погрому багато вцілілих євреїв родинами покинули Глухів. Деякі з них довго поневірялися, живучи за рахунок благодійності, ночуючи в синагогах, через

кілька місяців почали повертатися до рідного міста, знову оселяючись в розграбованих будинках. Однак спокій тривав недовго.

Після 1,5 років на Глухів обрушився новий єврейський погром, тривавший восени 1919 року понад 6 тижнів. Під час окупації міста денікінцями євреї відчували на собі насильство та грабежі. Групи грабіжників атакували, відбирали цінності, і не знайшовши нічого, катували чоловіків і гвалтували жінок. Погром трохи вщух, але був відновлений при відвідуваннях денікінців. Ситуація тривала два тижні, призводячи до ще 9 загиблих чоловіків та 20 згвалтованих жінок [1, арк. 25–29].

Після цих подій єврейське населення різко скоротилося. Із 2 тис. єврейських родин залишилося лише 500 в 1922 році. Це були переважно найбідніші, які не могли виїхати. Глухів постраждав від тривалих громадянських конфліктів, що призвели до трагічних втрат серед єврейської громади та масового виїзду.

Література

1. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 3050, оп. 1, спр. 195. Відомості про погроми у Глухівському поїзді, м. Конотопі та с. Ріпок Чернігівської губ., організованих бандою Галахова, Денікінцями та друг. та списки вбитих під час погромів, 1921-1922 рр.

2. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 629, оп. 1, спр. 12. Прохання та скарги мешканців, листування магістрату з поліцією, судом, казенною палатою за рішенням судових справ, 1807 р.

3. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 52. Прохання мешканців про видачу їм свідоцтва на право торгівлі, 1825 р.

4. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 132. Журнал засідань Глухівського міського магістрату, 1850-1851 рр.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 14, спр. 3306. Список євреїв, які оселилися в Чернігівській губернії до 23 травня 1882 р. по Глухівському повіту, 1882 р.

6. РДІА, ф. 18, оп. 4, спр. 337, Статистичні матеріали 1827 р.

7. ЦДІАК, ф. 707, оп. 207, спр. 28. Про кількість єврейських шкіл та учнів у них у Глухові, 1883 р.

8. ЦДІАК, ф. 1826, оп. 1, спр. 328. Ревізька казка м. Глухова, 1795 р.

9. Выдворение евреев из Малороссии во второй четверти 18-го века. *Еврейская старина*, 1913. Т. 6. С. 123–129.

10. Гессен Ю. Жизнь евреев в России. Москва : «Захаров», 2014. 336 с.: ил.

11. Гессен Ю. История еврейского народа России. Еврейская летопись. Петербург- Москва, 1923. Сборник 1. 159 с.

12. Гриценко, А. П., & Колієнко, А. А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах* 2023 № 2. С. 157–162. URL : <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> (дата звернення: 07.11.2023).

13. Гриценко А., Назарова В. Поховання 1922-1991 рр. Глухівського єврейського цвинтаря в контексті історії єврейської громади міста. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*:

історичні науки. 2022. № 35. С. 104–112. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ncD2xOk8hRKO-1RfDTCicfD53IG5Fdk3/view> (дата звернення: 07.11.2023).

14. Гриценко А. П., Ткаченко Н. М., Голуб А. А. Історія Глухівського єврейського цвинтаря: традиції поховань та особливості надгробків. «Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»: журнал. 2023. № 11 (17) С. 1091 – 1101. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7383> (дата звернення: 12.11.2023).

15. Курок О.І., Гриценко А. П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50, № 3, Ч. 1 С. 12-24. URL : <https://drive.google.com/file/d/182VCBkC9-qYdkoz1j2mGgLebtmGkpLdo/view> (дата звернення: 07.11.2023).

16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт- Петербург : Типография Ф. Персона, 1865. 686 с.

17. Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова. *Сіверщина в історії України*. Збірник наук. праць. Ніжин – Глухів, 2019. Вип. 12. С. 203–211. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/180932/46Nazarova.pdf?sequence=1> (дата звернення: 07.11.2023).

18. Назарова В. В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Можайск, ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. 400 с.

19. Назарова В.В. Історико-культурне значення надгробків єврейського цвинтаря м. Глухова. *Часопис української історії*. 2019. Вип. 40. С. 135–141.

20. Назарова В.В. Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. канд. іст. наук: 26.00.05. Київ, 2019. 222 с.

21. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. 1-89. [Санкт-Петербург], 1899-1905. XLVIII. Черниговская губерния. 1905. – [4], XXVI, 341 с.

22. Полное собрание законов Российской империи : [Собрание 1-е. С 1649 по 12 дек. 1825 г.]. Т. 1. Санкт-Петербург : тип. 2-го Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1830–1851.; Т. 11: 1740-1743 : [№ 7997-8848]. [1] 990 с.

23. Часницький М. М. Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. 317 с.

24. Уманец Ф. Село Уланов. *Древняя и новая Россия. Ежемесячный исторический иллюстрированный сборник*. Выпуск № 8. Санкт- Петербург, 1879. С. 286–305.